

Bir Hükümdarlık Alâmeti Olan Tırâz

Samira Kortantamer*

Ortaçağ İslâm dünyasında kullanılan "tırâz" (çoğ. "turuz") kelimesi Farsçadan alınmış "işleme, nakış, süsleme" manası taşımaktadır.¹ "Tırâz" sonradan terim olarak hem halifenin veya sultanın ve devlette çalışanların resmî giysilerine işlenen ve hükümdarın adını içeren yazı şeritleri için hem de kumaşların yapıldığı dokunduğu imalathaneler için kullanılmıştır.²

Tırâz geleneğine hem Roma, Bizans hem de Sasanî devletlerinde rastlanıyor. Bazı bilim adamları, İslâm âleminde Emevîlerle başlayan *tırâz* uygulamasının Roma ve Bizans'tan geldiğini savunurken başka alimler ise Ortaçağ Arap tarihçilerinin³ düşüncesini benimseyerek *tırâz* sisteminin kaynağını Sasanî İran'da olduğuna inanmaktadır.⁴ Aslında iki düşünce de doğruluk payı içerir, şöyle ki bu sistemin adının Farsçadan geldiği açıktır ama öbür tarafta merkezlerini eski bir Bizans vilayeti olan Suriye'de kuran Emevîlerin İran kültüründen çok daha fazla Bizans'tan etkilendikleri bir gerçektir.⁵

Emevîlerin kullandıkları *tırâz* şeritlerindeki yazıların Grekçe olması bu düşüncüyü destekliyor. Bizans'ın mirasçısı olan Emevîler, Suriye ve Mısır'da daha önce Bizans imparatorları için hazırlanan *tırâzlı* kumaşları aynı biçimde kullanmakta bir mahzur görmemişlerdi. Ancak Emevî Halifesi Abdulmelik bir gün mecliste otururken *tırâz*daki yazıların anlamını sorup "baba, oğul ve kutsal ruh adına", yani Hıristiyanlığın teslîsi olduğunu öğrenince şok geçirerek bundan sonra bütün *tırâz*ların Arapça olarak "*lâ ilâhe illâllâh*" olarak

* Doç. Dr. Samira Kortantamer, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir.

¹ A. Grohmann, "Tırâz", *İslâm Ansiklopedisi*, 122.-123. Cüz, İstanbul 1971-1972, s. 235; Yedida K. Stillmann and Paula Sanders, "Tırâz", *Encyclopedia of Islam*, X, Leiden 2001, s. 534b; Ahmed b. 'Ali el-Kalkaşandî, *Subh el-A'şâ fi Sinâ'at el-İnşâ*, VI, Beyrut 1987, s. 60; Philip K. Hitti, *History of the Arabs from the Earliest Times to the Present*, New York 1967, s. 345; Claude Cahen, *Der Islam I vom Ursprung bis zu den Anfängen des Osmanenreiches*, Paris 1968, s. 172; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1984, s. 309 dipnot 3; Thomas F. Mathews, Annie Christine and Daskalakis Mathews, "Islamic- Style Mansions in Byzantine Cappadocia and the Development of the Inverted T-Plan", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, C. 56, No: 3 (September 1997), s. 311.

² Grohmann, *agm.*, s. 235; el-Kalkaşandî, *age.*, s. 60 dipnot 1; Stillmann and Sanders, *agm.*, s. 534b. Tırâz ayrıca taş, maden, mozaik, cam veya ağaç üzerine hakk edilen şerit şeklindeki kitabelerde "yazı şeriti" anlamında da kullanılmaktadır, bkz. Sa'îd 'Abd el-Fettâh 'Âşûr, *el-Asr el-Memâlikî fi Mısır veş-Şâm*, Kahire 1994, s. 438; Grohmann, *agm.*, s. 235.

³ El-Kalkaşandî, *age.*, VI, s. 60.

⁴ Stillmann and Sanders, *agm.*, s. 535a.

⁵ Stillmann and Sanders, *agm.*, s. 535a.

yazılmasını ve emre uymayanları da sert cezalandırılmasını emretti.⁶ *Tırâz*ların bundan sonra Arapça ve İslâm dinine uygun ibarelerle yazılması bu sefer Bizans imparatorunu telaşlandırdı, çünkü imparator *tırâz*lı kumaşlarını hâlâ eski vilayeti olan Mısır'dan ithal ediyordu.⁷ Şimdi ise bu yeni uygulamaya karşı çıkıp halifeye elçi ile hediyeler göndererek ondan eski düzeni geri getirmesini istedi, çünkü daha önceki Emevî halifeleri de bunu uygulamışlardı. Abdulmelik ise hediyeleri geri göndererek ret cevabını verdi. İmparator, talebini tekrar edip bir daha ret cevabı alınca Abdulmelik'i Emevîlerin de kullandıkları Bizans paraları üstüne bundan sonra Hz. Peygambere hakaret içeren sözler yazdıracağını söyleyerek tehdit etti. Bunun üzerine Abdulmelik ilk İslâmî paranın darp edilmesi için emir verdi.⁸

Ortaçağ İslâm âleminde *tırâz*, *hutbe* ve *sikke* gibi hükümdarlığın en önemli alâmetlerinden birisi sayılırdı.⁹ Bu yüzden *hutbeden* ve *tırâzdan* halifenin veya sultanın adını çıkartmak isyan anlamına gelirdi;¹⁰ meselâ el-Me'mûn, kardeşi Abbâsî halifesi olan el-Emin'e karşı isyan edince hem *hutbeden* hem de *tırâzdan* halifenin adını çıkartmıştı.¹¹

Hükümdarlık alâmeti olan *tırâz*, halifenin veya sultanın elbiseleri, taht örtüleri, bayrakları, mendilleri, giysi bohçaları, saray perdeleri, minderleri ve devlette çalışanların resmî elbiseleri üzerinde bulunurdu.¹² Hükümdarın elbiseleri ipek gibi değerli kumaşlardan yapılırdı ve *tırâz*ı içeren ismi, unvanları, temenni ve uğur formülleri sırma, altın veya kırmızı¹³ ipekli iplikle süslü bir biçimde genellikle kumaşla birlikte dokunurdu.¹⁴ *Tırâza* ayrıca imalathanenin adı ve tarihi küçük harflerle ilave edilirdi.¹⁵ Ustanın ismi ise nadiren yazılırdı.¹⁶

⁶ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, C. I, İstanbul 1976, s. 186; Cahen, *age.*, s. 41; el-Kalkaşandî, *age.*, s. 60 dipnot 1; Stillmann and Sanders, *agm.*, s. 535b.

⁷ Cahen, *age.*, s. 41.

⁸ Zeydan, *age.*, s. 186-187.

⁹ Uzunçarşılı, *age.*, s. 1; Zeydan, *age.*, s. 185-186; Grohmann, *agm.*, s. 239; Stillmann and Sanders, *agm.*, X, s. 536b.

¹⁰ M. Fuat Köprülü, "Hil'at", *İslâm Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1967, s. 484.

¹¹ Grohmann, *agm.*, s. 239.

¹² Rhuvon Guest and A.F. Kendrick, "The Earliest Dated Islamic Textiles", *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, C. 60, No: 349 (April 1932), s. 185; Zeydan, *age.*, s. 188; el-Kalkaşandî, *age.*, X, s. 28.

¹³ Müslümanların dokuduğu kumaşlardaki nakış ve işlemlerde kırmızı rengin tercih edilmesi halifenin bir ayrıcalığı olarak algılanmasındandır, bk. Stillmann and Sanders, *agm.*, s. 534b.

¹⁴ Florence E. Day, "Silks of the Near East", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, C. 9, No: 4, (December 1950), s. 112; Jonathan M. Bloom, "The Introduction of Paper to the Islamic Lands and the Development of the Illustrated Manuscript", *Muqarnas*, C. 17 (2000), s. 21; Annemarie Schimmel and Barbara Rivolta, "Islamic Calligraphy", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, C. 50, No: 1, Islamic Calligraphy (Summer 1992), s. 11; Grohmann, *agm.*, s. 236-237; Stillmann and Sanders, *agm.*, s. 536b.

¹⁵ H.A. Elsberg and R. Guest, "Another Silk Fabric Woven at Baghdad", *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, C. 64, No: 375 (June 1934), s. 271.

¹⁶ David Jacoby, "Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West", *Dumbarton Oaks Papers*, C. 58 (2004), s. 203; Mehmet Şeker, "Hil'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, C. 18, s. 24.

Hükümdarın dağıttığı “hil’atlar”¹⁷ da *tırâzlı* idi. Resmî veya şeref giysisi anlamına gelen “hil’at”¹⁸ veya “teşrîf”¹⁹, devlette resmî bir makamda olanlara, göreve başladıkları zaman²⁰ ve sonradan senede bir veya iki defa rütbelerine uygun olarak verilirdi; bu da devletin resmî kadrosunda çalışıklarına dair bir gösterge teşkil ederdi.²¹ Bazen *hil’atlar* makamlarına veya veriliş sebeplerine göre adlandırılırdı, meselâ *hil’at un-niyâbe*, *hil’at ul-vezîr*, *hil’at ul-kâtib*, *hil’at ul-kudât*, *hil’at ul-’ulemâ*, *hil’at ul-kudûm*, *hil’at us-sefer*, *hil’at ul-’âfiye* ve *hil’at ul-’azl*.²² Hükümdar ayrıca bayramlarda, merasimlerde, büyük zaferlerde, düğünlerde veya askerî teftişlerde beğendiği kişilere bir lütuf nişanesi olarak *hil’at* giydirebilirdi.²³ Yabancı elçilere de genellikle devletin ihtişamını temsil eden gösterişli *hil’atlar* merasim eşliğinde hediye edilirdi.²⁴

Tırâzın bir hükümdarlık alâmeti olduğundan dolayı *tırâzlı* kumaşların dokunmasına, işlenmesine ve dikilmesine azami ihtimam gösterilirdi.²⁵ *Tırâz* imâlathanelerinin (*dâr ut-turuz*)²⁶ güvenliği de bu yüzden büyük önem taşımaktaydı²⁷ ve bundan dolayı bazen sarayda kurulurdu.²⁸ İmâlathanenin başına geçecek kişinin seçilmesi bu sebepten çok mühimdi. Onun için hükümdar, *dâr ut-tırâz*’ın başına (*sâhib ut-tırâz*) çok itimat ettiği bazen azatlı kölelerinden olan yüksek rütbeli bir memur getirirdi.²⁹ Önemli bir makam işgal eden bu *sâhib ut-tırâz*,³⁰ *tırâzlı* kumaşlar ve elbiselerle saraya gelince özel muamele görür; hattâ yabancı elçilere yapılan kabul ile karşılanırdı. Devletin bütün imâlathanelerinin başına getirilen kişinin hükümdar için ne kadar önemli olduğu şu örnekten anlaşılıyor: Abbâsî halifesi Harun Reşit

¹⁷ El-Bâz el-’Arînî, *el-Memâlik, el-Furûsiyye fî Mısır fî ’Asr Salâtîn el-Memâlik*, Beyrut 1967, s. 153.

¹⁸ Şeker, *agm.*, s. 22; Köprülü, *agm.*, s. 483; Louise W. Mackie, “Toward an Understanding of Mamluk Silks: National and International Considerations”, *Muqarnas*, C. 2, The Art of the Mamluks (1984), s. 127.

¹⁹ El-Kalkaşandî, *age.*, IV, s. 53-55, XI, s. 93 dipnot 1, 333; Köprülü, *agm.*, s. 484; Şeker, *agm.*, s. 22-23; Norman Stillmann, “Khil’a”, *Encyclopedia of Islam*, V, s. 6a.

²⁰ Stillmann, *agm.*, s. 6b.

²¹ Köprülü, *agm.*, s. 484; Stillmann, *agm.*, s. 6b.

²² Sa’îd ’Abd el-Fettâh ’Âşûr, *el-Mucteme’ el-Mısırî fî ’Asr Selâtîn el-Memâlik*, Kahire 1992, s. 230-231; Stillmann, *agm.*, s. 6b.

²³ ’Âşûr, *age.*, s. 229-231; el-Kalkaşandî, *age.*, IV, s. 6; Köprülü, *agm.*, s. 484; Jacoby, “Silk Economics”, *Dumbarton Oaks Papers*, C. 58, s. 214.

²⁴ ’Abd el-Mun’im Mâcid, *Nuzum Devlet Selâtîn el-Memâlik ve Rusûmuhum fî Mısır*, Kahire 1974, s. 120, 122.

²⁵ S.D. Goitein, “Petitions to Fatimid Caliphs from the Cairo Geniza”, *The Jewish Quarterly Review, New Series*, C. 45, No: 1 (July 1954), s. 35-38.

²⁶ Şeker, *agm.*, s. 22.

²⁷ Grohmann, *agm.*, s. 236.

²⁸ Grohmann, *agm.*, s. 236.

²⁹ Stillmann and Sanders, *agm.*, s. 537a.

³⁰ M.S. Dimant, “Egypto-Arabic Textiles Recent Accessions”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, C. 22, No: 11 (November 1927), s. 275.

bütün *tırâz* imâlathanelerinin (*dâr ut-turuz*) kontrolünü çok güvendiği meşhur veziri Cafer el-Bermekî'ye vermişti.³¹

*Sâhib ut-tırâz*³² adlı memur imâlathaneden sorumlu idi ve orada çalışan işçileri, terzileri, dokumacıları ve kullanılan makineleri kontrol edip çalışanların ücretlerini verirdi.³³ Vekili ve yardımcıları da onun emrinde görev yaparlardı.³⁴ Bu *tırâz* atölyelerinde hem resmî damgalı³⁵ *tırâzlı* kumaşlar özenle dokunurdu hem de *hil'atlar* itina ile dikilirdi. Terzilerin başı olan “*re'îs ul-hayyâtîn*”³⁶ veya “*sâhib ul-makass*”, kumaşların özenle biçilmesine, kesilmesine ve dikilmesine nezaret ederdi.³⁷ Oradan çıkan giysiler, hükümdarın giysi dairesi olan “*hizânet ul-kisve*”ye³⁸ gönderilip³⁹ özel saray memurlarının denetimi altında muhafaza edilirdi.⁴⁰ Halife veya sultan bu giysileri oradan alıp hem giyer hem de *hil'atlar* olarak dağıtırdı.

Ortaçağ İslâm âleminde hem Emevîlerde, Abbâsîlerde ve Fâtîmîlerde⁴¹ hem de bütün özerk Türk-İslâm devletlerinde *tırâz*ın bir hükümdarlık alâmeti sayıldığından dolayı birçok yerde *dâr ut-tırâz*'lar kurulmuştu.⁴² Mısır'ın en önemli *tırâz* imâlathaneleri Tinnîs,⁴³ Dimyat⁴⁴ ve İskenderiye'de yer alırlardı.⁴⁵ Suriye'de Şam ve Antakya'da, Irak'ta Bağdat'ta,⁴⁶ İran'da

³¹ Stillmann and Sanders, *agm.*, s. 536a.

³² Uzunçarşılı, *age.*, s. 2 dipnot 1.

³³ Grohmann, *agm.*, s. 236.

³⁴ Grohmann, *agm.*, s. 242-243.

³⁵ Grohmann, *agm.*, s. 241.

³⁶ M. A. J. Beg, “Khayyât”, *Encyclopedia of Islam*, IV, s. 1160a.

³⁷ Takiyy ed-Dîn Ebû l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *Kitâb el-Mevâ'iz vel-İ'tibâr bi-Zikr el-Hitat vel-Âsâr*, Bağdat (basım tarihi belirtilmemiş) I, s. 413; el-Kalkaşandî, *age.*, III, s. 546.

³⁸ El-Kalkaşandî, *age.*, III, s. 545-546.

³⁹ El-Makrîzî, *age.*, I, s. 409-416.

⁴⁰ Köprülü, *agm.*, s. 484.

⁴¹ Subhi Y. Labib, “Capitalism in Medieval Islam”, *The Journal of Economic History*, C. 29, No: 1, The Tasks of Economic History (March 1969), s. 86-87.

⁴² Subhi Y. Labib, *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171-1517)*, Wiesbaden 1965, s. 306; Köprülü, *agm.*, s. 484.

⁴³ M.S. Dimand, “A Recent Gift of Egypto-Arabic Textiles”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, C. 27, No: 4 (April 1932), s. 94; Labib, *agm.*, s. 87; Cahen, *age.*, s. 173; el-Makrîzî, *age.*, I, s. 177; Zeydan, *Islam Medeniyeti Tarihi*, I, s. 300; el-Kalkaşandî, *age.*, X, s. 41, 388; Dimand, “Egypto-Arabic”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, C. 22, No: 1, s. 275.

⁴⁴ Şihâb ed-Dîn Ebû 'Alî Yâkût b. 'Abdillâh el-Hamavî er-Rûmî el-Bagdâdî, *Kitâb Mu'cem el-Buldân*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Teheran 1965, II, s. 602-603.

⁴⁵ Peter Feldbauer und Gottfried Liedl, *Die islamische Welt 1000 bis 1517, Wirtschaft, Gesellschaft, Staat*, Wien 2008, s. 33; Labib, *age.*, s. 308-309; el-Kalkaşandî, *age.*, XI, s. 418-419; el-Makrîzî, *age.*, I, s. 413; Şeker, *agm.*, s. 24; Köprülü, *agm.*, s. 484; Grohmann, *agm.*, s. 240-241, 246-247; Stillmann and Sanders, *agm.*, s. 537a.

⁴⁶ H.A. Elsberg and R. Guest, “Another Silk Fabric Woven at Baghdad”, *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, C. 64, No: 375 (June 1934), s. 371.

Huzistan ve Sicistan'da, Anadolu'da Selçukluların sarayında, İspanya'da⁴⁷ Murcia, İşbiliye ve Malaga'da ve Sicilya'da Palermo'da⁴⁸ önemli *dâr ut-tırâz*'lar bulunmaktaydı.⁴⁹

Görüldüğü gibi İran ve Bizans geleneğinden gelen *tırâz*, Ortaçağın bütün İslâm devletlerinde hutbe ve sikkenin yanında en önemli hükümdarlık alâmetlerinden birisi sayılırdı. Bu yüzden hem *tırâzlı* kumaşların dokunduğu ve *tırâzlı* elbiselerin dikildiği imalathanelerin güvenliğine hem de başlarında bulunan *sâhib ut-tırâz*'ın seçimine çok dikkat edilirdi. İran'dan İspanya'ya kadar uzanan bölgede birçok *tırâz* imâlathanelerinin bulunması ayrıca *tırâz* geleneğinin Ortaçağ İslâm dünyasında ne kadar yaygın olduğunun bir göstergesidir.

Kaynaklar

- 'Arînî, el-, el-Bâz, *el-Memâlik, el-Furûsiyye fî Mısr fî 'Asr Salâtîn el-Memâlik*, Beyrut 1967.
- 'Âşûr, Sa'îd 'Abd el-Fattâh, *el-Mucteme' el-Mısrî fî 'Asr Selâtîn el-Memâlik*, Kahire 1992.
- 'Âşûr, Sa'îd 'Abd el-Fettâh, *el-'Asr el-Memâlikî fî Mısr veş-Şâm*, Kahire 1994.
- Ashtor, E., *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1972.
- Beg, M. A. J., "Khayyât", *Encyclopedia of Islam*, Leiden 2001, IV, s. 1161a-1161b.
- Bloom, Jonathan M., "The Introduction of Paper to the Islamic Lands and the Development of the Illustrated Manuscript", *Muqarnas*, C. 17 (2000), s. 17-23.
- Cahen, Claude, *Der Islam I vom Ursprung bis zu den Anfängen des Osmanenreiches*, Paris 1968.
- Day, Florence E., "Silks of the Near East", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, cilt 9, No: 4, (December 1950), s. 108-117.
- Dimand, M.S., "A Recent Gift of Egypto-Arabic Textiles", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, C. 27, No: 4 (April 1932), s. 92-96.
- Dimant, M.S., "Egypto-Arabic Textiles Recent Accessions", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, C. 22, No: 11 (November 1927), s. 275-279.
- Elsberg, H. A., and R. Guest, "Another Silk Fabric Woven at Baghdad", *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, C. 64, No: 375 (June 1934), s. 271-272.

⁴⁷ Jacoby, "Silk Economics", *Dumbarton Oaks Papers*, C. 58 (2004), s. 199; el-Kalkaşandî, *age.*, X, s. 41.

⁴⁸ Bernard Lewis, *The Arabs in History*, Oxford 2002, 129; Cahen, *age.*, s. 227. Palermo'da adı "*tırâz el-melik*"ti, bk. Grohmann, *agm.*, s. 243.

⁴⁹ E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1972, s. 150; P.M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, *İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, IV, İstanbul 1989, s. 258; Cahen, *age.*, s. 172; Grohmann, *agm.*, s. 243-244.

- Feldbauer, Peter, und Gottfried Liedl, *Die islamische Welt 1000 bis 1517, Wirtschaft, Gesellschaft, Staat*, Wien 2008.
- Goitein, S. D., "Petitions to Fatimid Caliphs from the Cairo Geniza", *The Jewish Quarterly Review, New Series*, C. 45, No: 1 (July 1954), s. 30-38.
- Grohmann, A., "Tırâz", *İslâm Ansiklopedisi*, 122.-123. Cüz, İstanbul 1971-1972, s. 235-249.
- Guest, Rhuvon, and A. F. Kendrick, "The Earliest Dated Islamic Textiles", *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, C. 60, No: 349 (April 1932), s. 185-191.
- Hitti, Philip K., *History of the Arabs from the Earliest Times to the Present*, New York 1967.
- Holt, P.M., A. K. S. Lambton, B. Lewis, *İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, IV, İstanbul 1989.
- Jacoby, David, "Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West", *Dumbarton Oaks Papers*, C. 58 (2004), s. 197-240.
- Kalkaşandî, el-, Ahmed b. 'Alî, *Subh el-A'sâ fî Sinâ'at el-İnşâ*, 15 C., Beyrut 1987-1988..
- Köprülü, M. Fuat, "Hil'at", *İslâm Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1967, s. 483-486.
- Labib, Subhi Y., "Capitalism in Medieval Islam", *The Journal of Economic History*, C. 29, No: 1, The Tasks of Economic History (March 1969), s. 79-96.
- Labib, Subhi Y., *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171-1517)*, Wiesbaden 1965.
- Lewis, Bernard, *The Arabs in History*, Oxford 2002.
- Mâcid,'Abd el-Mun'im, *Nuzum Devlet Selâtîn el-Memâlik ve Rusûmuhum fî Mısr*, Kahire 1974.
- Mackie, Louise W., "Toward an Understanding of Mamluk Silks: National and International Considerations", *Muqarnas*, C. 2, The Art of the Mamluks (1984), s. 127-146.
- Makrîzî, el-, Takıyy ed-Dîn Ebû l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî, *Kitâb el-Mevâ'iz vel-İ'tibâr bi-Zikr el-Hitat vel-Âsâr*, 2 C., Bağdat (tarihsiz).
- Mathews, Thomas F., Christine, Annie, and Mathews, Daskalakis, "Islamic- Style Mansions in Byzantine Cappadocia and the Development of the Inverted T-Plan", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, C. 56, No: 3 (September 1997), s. 249-315.
- Schimmel, Annemarie, and Rivolta, Barbara, "Islamic Calligraphy", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series*, C. 50, No: 1, Islamic Calligraphy (Summer 1992), s. 1-56.
- Norman Stillmann, "Khil'a", *Encyclopedia of Islam*, rev. ed., vol. pp. 6-7.

Stillmann, Yedida K., and Sanders, Paula, "Tırâz", *Encyclopedia of Islam*, X, Leiden 2001, s. 534b-537b.

Şeker, Mehmet, "Hil'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, C. 18, s. 22-25.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1984.

Yâkût b. 'Abdillâh el-Hamavî er-Rûmî el-Bagdâdî, Şihâb ed-Dîn Ebû 'Alî, *Kitâb Mu'cem el-Buldân*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, 6 C., Teheran 1965.

Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 5 C., İstanbul 1976-78.